

Essay

Foto is: Hans Peter Föllmi

Ruimte voor het Veen

*Een veerkrachtige veenweide
als ontwerpogave voor it Lege Midden*

Peter de Ruyter

Even voor half één 's middags, na het warme eten, luisterden we op de radio naar de mededelingen voor land- en tuinbouw. Als kind moest je dan je mond houden. De mededelingen en dan met name de weersvoorzichten bepaalden in belangrijke mate de werkzaamheden op de boomkwekerij. In het Boskoopse veen leefde mijn vader bij de dag, met het seizoen en met de sterk wisselende markt-omstandigheden. Zoals alle agrariërs in Nederland. Of je nu boer bent of boomkweker; elk jaar is een nieuwe opgave. Er ontbreekt vaak de rust en de tijd om goed na te denken over de toekomst, de langere termijn. Het woord visie heb ik mijn vader nooit horen uitspreken en dat neem ik hem ook niet kwalijk.

Maar als landschapsarchitect weet ik dat een visie meer dan noodzakelijk is in de huidige agrarische sector en dan met name gerelateerd aan de toekomst van onze veenweidegebieden. Wordt in Boskoop met zijn specifieke sierteelt de zwarte grond nog elk jaar aangevuld, waardoor het gebied min of meer op hoogte blijft, in de veengebieden waar de gangbare melkveehouderij is gevestigd daalt de bodem met rasse schreden. Met alle gevolgen van dien. Het Friese veenweidegebied spant de kroon. Daar verschrompelt het veen door oxidatie met 1 tot 2 cm. per jaar. En dat is veel.

Het Friese veengebied wordt het Lage Midden (*it Lege Midden*) genoemd en strekt zich globaal uit tussen Lemmer en Dokkum. Het Lage Midden is als een badkuip, ingeklemd tussen de hogere zandgronden van het Drents Plateau en de opgeslibde klei aan de waddenkust. Van oudsher is dit een nat gebied. Water zoekt immers het laagste punt. Tot in de jaren '50 stond in het winterhaljaar het water met een dunne laag op het land (*yn splis*), wat met een beetje vorst een geweldige ijsvloer opleverde van donkergrijs, knalhard veenijs. 's Zomers bestond het Lage Midden naast de moeraskernen als Rottige Meenthe, Deelen en Alde Feanen vooral uit uitgestrekte, veelkleurige hooilanden. Het was een adaptief landschap dat

langzaam meebewoog met de seizoenen. Het waterpeil fluctueerde; in de winter nat, in de zomer geleidelijk drogend. De subtiele hoogteverschillen in het gebied werden door de Friese boer gebruikt in zijn bedrijfsvoering. Er was sprake van voor- en achterland, intensieve delen dichtbij de boerderij en extensievere, natte delen op afstand; een natuurlijke zonering op basis van de landschappelijke ondergrond met als resultante een enorm rijke biodiversiteit.

Met de eerste generatie ruilverkavelingen na de Tweede Wereldoorlog wordt het Lage Midden rigoureuus ontsloten en ontwaterd. De bouw van het J.L. Hooglandgemeal in Stavoren in 1966 vormt het sluitstuk van een nieuwe, rationele waterhuishouding. Een drooglegging van 90 tot 100 cm. in zomer én winter behoort vanaf dat moment tot de mogelijkheden. De boeren maken er gretig gebruik van, aangemoedigd door de toenemende vraag uit de mondiale samenleving. Grote machines gaan steeds vroeger in het jaar het land op voor de eerste snede, landschappelijke oneffenheden worden gladgestreken, het bloemrijke hooiland wordt vervangen door egaalgroen Engels raaigras. Gras dat wel 5 tot 6 keer per jaar wordt gemaaid. Als grutto of veldleeuwerik kun je daar niet tegenop broeden. Het directe gevolg is dat de stand van de weidevogels al jaren dramatisch afneemt. Het aantal broedparen grutto's is, om maar een voorbeeld te noemen, teruggelopen van 125.000 in 1960 naar minder dan 30.000 paar in 2017. De hoeveelheid vliegende insecten in het boerenland, essentieel voor de gruttokuikens, is in die periode afgenomen met 50 tot 90%. De productie van zuivel stijgt, de bodem daalt en het wordt stil in het Friese landschap.

De veranderingen die voortkomen uit de nieuwe waterhuishouding en de intensivering van de agrarische productie hebben overduidelijk een keerzijde. In feite worden de kenmerkende landschappelijke verschillen tussen de bouwstenen van het Friese landschap – klei, veen en zand – gelijkgetrokken. Overal zie je dezelfde biljartlakens. Friesland wordt eenvormiger.

De diversiteit in het landschap verdwijnt, waardoor de kwetsbaarheid toeneemt. Die kwetsbaarheid toont zich op allerlei niveaus, waarbij de consequenties voor het veen het grootst zijn. Op dit moment bestaat nog maar twee procent van het Friese veenland uit oppervlaktewater, terwijl dit ooit tien procent was. Veel sloten zijn gedempt waardoor niet alleen de belevingswaarde, maar ook het waterbergend vermogen van het veen drastisch is teruggelopen. De grondwaterstand zakt, waardoor het veen verdroogt. En veen en droogte verhouden zich nu eenmaal moeilijk tot elkaar; hoe lager het waterpeil, hoe meer het veen 'verbrandt' door blootstelling aan de lucht. De veenspons verschrompelt en er komen grote hoeveelheden broeikasgassen vrij, zoals koolstofdioxide. Door vrijkomende fosfaten wordt het oppervlaktewater voedselrijker en dat veroorzaakt algenbloei. Het is een vicieuze cirkel: door de afbraak van het veen daalt het maaiveld, waardoor het peil weer verder omlaag moet voor het huidige agrarische gebruik en een lager peil leidt weer tot oxidatie, bodemdaling, algenbloei enzovoorts.

Wat te doen? Het besef dringt steeds meer door dat we op een kantelmoment staan voor wat betreft de toekomst van de veenweiden in Nederland. In het rapport 'Dalende bodems, stijgende kosten' (*PBL, november 2016*) wordt de veenproblematiek op geld gezet. De kosten die gemoeid zijn met de problematiek van zetting en bodemdaling zijn enorm en lopen in de miljarden euro's. Maar wat misschien – ook politiek – nog wel belangrijker is, is de toenemende maatschappelijke weerstand tegen de uitgedroogde, zieltogende veenweiden. De veenweiden zijn van oudsher één van onze meest iconische cultuurlandschappen. Met de oxidatie van het veen verdampen ook de verhalen, de herinneringen; het collectieve geheugen van een gebied. De pijn en onmacht onder de bevolking neemt zichtbaar toe. Zo woedde in Fryslân het afgelopen jaar een felle polemiek over de teloorgang van het weidelandschap, tot uiting komend in de term 'landschapspijn'. Trekvoegecoloog

Theunis Piersma verwoordde de onmacht door de vraag te stellen; 'Normaal ga je naar de dokter, maar waar kun je heen met landschapspijn?'

Hoe nu verder in het veen? Hoe komen we voorbij de landschapspijn? Een oplossingsrichting lijkt te liggen in een slimme koppeling van de klimaatverandering aan de huidige heroriëntatie binnen de agrarische sector. Allereerst het klimaat. De klimaatverandering heeft een aantal directe effecten op onze veenlandschappen. De zeespiegel stijgt en dit betekent dat in combinatie met de dalende (veen)bodem het steeds moeilijker en kostbaarder wordt voor waterschappen om het water uit te slaan. De waterschappen zijn er dan ook direct bij gebaat om de veenbodem niet nog verder te laten zakken. Een ander effect van de klimaatverandering is de trend dat we te maken krijgen met grotere extremen in het weer; steeds nattere winters en steeds drogere zomers. Gedurende die droogteperiodes in de zomer wordt de kans op stortbuien groter, zoals we de laatste jaren al hebben gemerkt. Er valt dus veel te zeggen voor een veel grotere buffercapaciteit van zoetwater in de lage veengebieden van ons land. Dit kan als *seizoensberging* in het voorjaar om de grote verschillen tussen winter en zomer af te vlakken en zo een strategische voorraad gebiedseigen zoetwater te hebben voor de drogere zomers. En dit kan als *piekberging* voor de korte, maar hevige clusterbuien in de zomer. Die behoefte aan een grotere buffercapaciteit van zoetwater is direct te koppelen aan de natuurlijke sponswerking, het waterbergende vermogen van het veen, waardoor de oxidatie van het veen en daarmee de bodemdaling wordt geremd.

En als we de bodemdaling kunnen remmen zijn er uiteindelijk alleen maar winnaars. Dit geldt ook voor de agrarische sector. In de sector is momenteel een enorme transitie gaande. Ed Nijpels benoemt in een recent rapport (*SER, oktober 2016*) man en paard door te stellen dat een versnelling naar een andere, meer duurzame manier van werken in de landbouw onontkoombaar is. Wat de SER voor ogen

staat is een "moderne, gewaardeerde boer die een prachtig product maakt en die weer midden in de samenleving staat." Een verantwoord gebruik van de bodem met aandacht voor de omgeving en de verschillen in de ondergrond is daar een belangrijk onderdeel van. Voor het Lage Midden van Friesland zou een aangepaste vorm van boeren, met nattere omstandigheden in het voorjaar veel kunnen oplossen, ook voor het waterschap. Want de situatie wordt steeds nijpender. Recent sprak ik met iemand van *Wetterskip Fryslân* die aangaf dat de functies in het veengebied niet meer goed bediend kunnen worden. Er is sprake van een sterk versnipperd 'houwtje touwtje' waterbeheer met wel honderden peilvakjes. Het ontbreekt aan regie. Hoger gelegen kades kantelen op de randen van de steeds dieper liggende veenpolders. Bij niets doen zal op een termijn van 50 tot 100 jaar het veen in het Lage Midden van Friesland verbrand zijn; wat rest is zand met nog wat droogvallende natuurgebieden. Dat heeft enorme hydrologische consequenties. De steeds lager liggende badkuip heeft op basis van de wet van communicerende

vaten een sterke aanzuigende werking op grondwaterstromen in de omgeving. Niet alleen de moeraskernen in het Lage Midden zelf (veelal Natura 2000 gebieden) zullen met moeite nat gehouden kunnen worden, verkennend onderzoek wijst uit dat er een grote kans is dat ook de beekdalen van de Tjonger en de Linde, op de flank van het Drents Plateau, langzaam maar zeker zullen verdrogen.

Kortom, de roep om regie en een robuuster, toekomstbestendig watersysteem met een aangepast bodemgebruik wordt steeds groter. Het is opvallend dat het vakgebied van de ruimtelijke planvorming zich nog nauwelijks bemoeit met deze urgente opgave. Terwijl juist dit een opgave is om integraal te benaderen, bij uitstek een vaardigheid van de landschapsarchitect. Want ga maar na, wat komt er allemaal wel niet bij elkaar in onze veenweiden? Een klimaatbestendig watersysteem met aangepast agrarisch gebruik vormt de basis, maar is nauw verweven met onze wijze van voedselproductie, de overgang tussen stad en land, de zoektocht naar herstel van de biodiversiteit,

de cultuurhistorie, de vermindering van CO₂-emissie en het recreatieve medegebruik van ons landelijk gebied.

De vraag is eigenlijk hoe we met elkaar kunnen samenleven in een toekomstbestendig veenweidegebied. Het is duidelijk dat de boeren daar een cruciale rol in vervullen. Hoe kan je als agrariër in de toekomst een goede boterham blijven verdienen in het veen? En over welke boer hebben we het dan? De crux ligt in de zoektocht naar de afzet van specifieke landbouwproducten uit de veenweiden, met toegevoegde waarde voor de consument tegen hogere marktprijzen. De veenweidegebieden in Nederland zijn nu eenmaal niet geschikt voor bulkproductie.

Een interessante ontwikkeling is het onderzoek naar natte teelten in het veen. Je moet dan denken aan de teelt van bijvoorbeeld veenmos, cranberries en lisdodde. Vooral lisdodde biedt perspectief. Grote lisdoddevelden kunnen ruimtelijk, ecologisch en hydrologisch een geleidelijke overgang vormen naar de natuurkernen, zoals De Deelen in het Lage Midden van Friesland en daarmee onderdeel zijn van een nat regionaal natuurnetwerk. Lisdodde is een gewas dat gedurende de seizoenen peilfluctuaties tot 40/50 cm. kan verdragen en wellicht in de toekomst door veredeling kan worden opgewaardeerd tot ruwvoer voor het vee als vervanger van mais. Een aantal boeren samen zou lisdodde als ruwvoer kunnen gaan telen in meenten (*miensker*), gemeenschappelijke, laag gelegen gronden op grotere afstand van de huiskavel. Dat is kostenefficiënter bij de tweejaarlijkse oogst. Bedrijfseconomisch wordt het voor de boer dan aantrekkelijker; het melkveebedrijf wordt langzaam maar zeker circulair gemaakt met korte ketens, aangepast aan de plek, de bodem en het veranderende klimaat. Niet alleen het landschap, ook de bedrijfsvoering wordt weerbaar gemaakt. In de veenweiden boer je in de toekomst op een andere snelheid, je beweegt mee met de seizoenen. Er ontstaat een nieuwe balans tussen melk en water, resulterend in zuivelproducten met een hogere, natuurinclusieve kwaliteit.

Maar niet iedere boer zal die omschakeling kunnen of willen maken. Het vraagt om een specifieke manier van boeren. De één wil produceren voor de wereldmarkt, doorgroeien naar tweehonderd koeien met het slootpeil liefst nog wat lager en is dus in feite gebaat bij een andere grondsoort dan veen. De tweede heeft geen opvolger, wil graag verkopen en de derde wil omschakelen naar natuurinclusieve landbouw, waarbij een slootpeil dat meebeweegt met de seizoenen de weidevogels juist enorm helpt. Hoe krijg je de juiste boer op de juiste plaats op de langere termijn?

Een beproefd Nederlands instrument is het middel van de ruilverkaveling. Zoals gezegd ontbreekt het op dit moment aan regie in de veenweiden. Een ruilverkaveling 2.0 zou die regie kunnen terugbrengen in het landschap, maar dan – in tegenstelling tot de eerste generatie ruilverkavelingen – met aandacht voor verschillende agrarische bedrijfsvormen, landschappelijke diversiteit en verschuivende verantwoordelijkheden tussen overheid en burger. Was de ruilverkaveling na de Tweede Wereldoorlog vanuit de rijksoverheid gericht op grootschalige voedselproductie (*'nooit meer honger'*), een ruilverkaveling 2.0 dient gericht te zijn op een weerbaar en gezond landschap (*'nooit meer pijn'*). De waterschappen en de provinciale overheden lijken vanuit de opgave en het huidige politieke krachtenveld de aangewezen partijen om samen met de boeren en natuurorganisaties het initiatief tot een ruilverkaveling 2.0 te nemen. Maar ook de rol van de steeds mondiger wordende burger verdient aandacht en biedt kansen. Die rol is tweeledig; bewoner/recreatief medegebruiker van het landschap én consument van de producten uit dat landschap. Een grotere bewustwording van de enorme opgave waar het veenweidegebied voor staat kan direct bijdragen aan behoud en ontwikkeling. Want waarom zouden we waterberging en de roep van de grutto niet verdisconteren in onze melkprijs?

Maar ook de rijksoverheid dient een actieve, faciliterende houding aan te nemen. Grondwaterstromen en grutto's houden zich niet aan provinciegrenzen. Een ruilverkaveling 2.0 is slechts een middel om vorm te geven aan de opgaven waar onze veenweiden voor staan en zou moeten vallen onder een landsdekkend gebiedsprogramma. Een gebiedsprogramma waarin de verschillende veenweidegebieden in Nederland van elkaar kunnen leren en kennis kunnen uitwisselen. Die samenwerking tussen de noordelijke en westelijke veenweiden is er wel, maar staat nog in de kinderschoenen. Er zijn regionale verschillen en overeenkomsten tussen de veenweiden in Nederland. De urgentie van de opgave is in Friesland het grootst: de dikte van het veenpakket is beperkt en de snelheid van verbranding is het grootst. In het westen ligt de opgave op het eerste gezicht met name in de overgang van stad naar land, waar hoogwaterzones zettingen kunnen beperken en de verbindingen tussen stad en land kunnen verbeteren. Maar de overeenkomsten in de veenweidegebieden zijn groter dan de verschillen. Kennisuitwisseling is essentieel. Een stevig fundament voor uitwisseling van kennis zou een gebiedsprogramma Ruimte voor het Veen kunnen bieden. Het programma zou de opvolger zijn van het zo succesvolle Ruimte voor de Rivier. De kracht van Ruimte voor de Rivier lag in de combinatie van waterveiligheid én de ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteit. Die combinatie van gevolgen van de klimaatverandering koppelen aan nieuwe landschappen biedt ook kansen voor het veen, als we de zoetwateropgave op een slimme manier koppelen aan veerkrachtige veenweiden. Het gaat om het ontwikkelen van visie en regie, voorbij de mededelingen voor land- en tuinbouw. Dat zijn we verplicht aan onze kinderen én aan onze boeren. ■

Peter de Ruyter is landschapsarchitect en auteur van 'Vloeiend landschap, over de toekomst van het Friese landschap'.